

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОЯВІВ ШКІЛЬНИХ
СТРАХІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M20 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Бадик Христина Василівна

Науковий керівник:
Логвіна Оксана Анатолівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Дідик Наталя Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи

Кам'янець-Подільський – 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЯВУ ШКІЛЬНИХ СТРАХІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	7
1.1. Проблема дитячого страху в психолого-педагогічній літературі.....	7
1.2. Класифікація і теоретичні підходи до вивчення феномену страху.....	19
1.3. Психологічні детермінанти прояву шкільних страхів у молодших школярів.....	31
Висновки до першого розділу	39
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРОЯВУ ШКІЛЬНИХ СТРАХІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	40
2.1. Методи та організація дослідження психологічних детермінант прояву шкільних страхів у молодших школярів.....	40
2.2. Емпіричний аналіз результатів дослідження страхів у молодших школярів.....	48
2.3. Методичні рекомендації для попередження та подолання страхів у дітей молодшого шкільного віку.....	57
Висновки до другого розділу.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Шкільні роки є важливим етапом у житті людини, впродовж якого активно формується особистість, відбувається психічний розвиток, який нерідко супроводжується наявністю дитячих страхів, в тому числі і шкільних. Навчальна діяльність, яка, згідно з психологічною теорією діяльності, є провідною для дітей молодшого шкільного віку, розвиває пізнавальні потреби дітей, що виступає основою набуття нових знань та позитивного життєвого досвіду. Шкільні страхи, стримуючи пізнавальні потреби дитини, можуть виступати серйозною перешкодою у гармонійному розвитку, заважати повноцінній соціалізації і виступати передумовою невротизації дитини.

У сучасному суспільстві молодшим школярам доводиться стикатися зі страхами, які не відчували їхні однолітки в минулому. Напружений ритм життя обумовлений розширенням і ускладненням обсягу шкільних програм, підвищенням вимог, які пред'являються до статусу школяра. Інформаційні перевантаження викликані «комп'ютеризацією» і ЗМІ, не завжди є конструктивними. Ситуація, що склалася обумовлює психічну напругу в емоційних станах і формує нову психологічну реальність в свідомості сучасних дітей.

Розкриття соціально-філософського аспекту проблематики страхів стало предметом дослідження В.А. Андрусенко, А.О. Прохорова, С.С. Сизова та ін. Вивченню проблеми страхів присвячено велику кількість досліджень зарубіжних психологів.

Переважає кількість психологічних досліджень, що присвячені проблемі страхів, зосереджені на вивченні їх вікових особливостей у дітей, та незначна кількість праць певною мірою спрямована на дослідження шкільних страхів: О.І. Захаров, Н.В. Карпенко, Є.В. Лісіна, Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, Є.В. Новикова, М.В. Осоріна, О.М. Прихожан та ін.

Проблема шкільних страхів становить інтерес для психологічної науки, оскільки її розробка є надзвичайно актуальною та важливою для вирішення

цілої низки питань освітянської практики, зокрема, пов'язаною з успішною адаптацією дитини до школи, а також попередженням виникнення в неї невротичних проявів, які пов'язані з відвідуванням школи й неадекватною поведінкою вчителів і батьків.

Разом з тим, у вітчизняній психології практично відсутні відомості про специфіку психологічної обумовленості шкільних страхів у молодших школярів. Дослідження з даної проблеми не містять цілісного уявлення про даний вид страхів.

Зважаючи на науково-практичне значення проблеми шкільних страхів молодших школярів та на недостатню її розробленість у сучасній психологічній науці, особливо в експериментальному плані, нами і було обрано тему дослідження «Психологічні детермінанти прояву шкільних страхів у молодших школярів».

Об'єкт дослідження – шкільні страхи у молодших школярів.

Предмет дослідження – психологічні детермінанти та закономірності виникнення шкільних страхів у молодших школярів.

Мета дослідження – науково обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні закономірності виникнення шкільних страхів у молодших школярів, визначити їх особливості та прояви.

Основні завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз теоретичних підходів до вивчення феномена страхів та їх особливостей у молодших школярів.
2. Дослідити основні психологічні детермінанти виникнення, особливості та закономірності шкільних страхів у молодших школярів.
3. Розробити методичні рекомендації для попередження та подолання страхів у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження. Для досягнення та розв'язання поставлених завдань застосовано сукупність методів наукового дослідження: *теоретичні* – системно-структурний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження для розкриття змісту базових понять дослідження; *емпіричні* – спостереження,

бесіда, методика А.І. Захарова «Страхи в будиночках» (модифікація М.А. Панфілової), «Тест шкільної тривожності Філіпса», методика Г.І. Ліпкіної «Три оцінки», методика виявлення страхів у дітей за допомогою малюнків.

Експериментальна база дослідження. Емпірична частина дослідження проводилася на базі Кам'янець-Подільської спеціалізованої загальноосвітньої школи № 5, Хмельницької області. Загальна кількість досліджуваних становила 38 учнів молодшого шкільного віку: 22 – дівчаток; 16 – хлопчиків; віком від 9 до 11 років.

Наукова значущість роботи полягає у поглибленні науково-психологічних поглядів щодо проблеми шкільних страхів у дітей молодшого шкільного віку.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у можливості використання їх шкільними психологами в психодіагностичній, консультативній, профілактичній роботі, як інструмент дослідження й подолання шкільних страхів у молодших школярів, надання методичних рекомендацій батькам і вчителям в процесі їх навчальної діяльності. Результати проведеного теоретичного і експериментального дослідження можуть використовуватися у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів.

Апробація та впровадження результатів. Основні теоретичні положення та практичні результати роботи обговорено на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (15 лютого 2021 року, м. Кам'янець-Подільський), XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (23 квітня 2021 року, м. Кам'янець-Подільський), XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь у сучасній психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія» (22-23 квітня 2021 р., м. Суми), Наукова конференція студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2020 році (5-6 жовтня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський),

Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні соціально-психологічні підходи до збереження психічного здоров'я особистості» (12 жовтня 2021 р., м. Кам'янець-Подільський), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора Шинкарюка А.І. (26 жовтня 2021 року, м. Кам'янець-Подільський), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (17 листопада 2021 р., м. Кам'янець-Подільський).

Публікації. Логвіна О.А., Бадик Х.В. Особливості психологічних детермінант прояву шкільних страхів у молодших школярів // *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи* (на пошану професора Шинкарюка А.І.), 26 жовтня 2021 р.: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції / [за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. Кам'янець-Подільський: ФОП Гордукова І.Є., 2021. С. 76–80.

Структура і обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел з 86 найменувань, 4 додатків. Робота містить 7 таблиць, 2 рисунка. Основний зміст роботи викладено на 80 сторінках, повний обсяг роботи становить 92 сторінки.

ВИСНОВКИ

Проблема шкільних страхів становить інтерес для психологічної науки, оскільки її розробка є надзвичайно актуальною та важливою для вирішення цілої низки питань науково-освітньої практики. Отримані результати теоретико-емпіричного дослідження дозволяють зробити такі висновки:

1. На основі вивчення літературних джерел виявлено, що зазначена проблема є актуальною і не до кінця з'ясованою. У нашій роботі було проаналізовано теоретичні підходи до вивчення феномену страху: чуттєвий, когнітивний, психоаналітичний, синтезуючий. Було з'ясовано, що страх є проявом природного рефлексу, пасивно-захисною реакцією з легким гальмуванням діяльності кори великих півкуль.

Молодший шкільний вік – важливий етап дитинства, саме у цей період можуть виникати страхи пов'язані з навчальною діяльністю. «Шкільні страхи» – це негативні емоційні стани дитини, що виникають у школі або у зв'язку із згадуванням про школу і проявляються в очікуванні дитиною невдачі, при здійсненні дитиною конкретної дії, що має бути виконана на уроці або позаурочній системі. Також, нами було виявлено, що основними психологічними детермінантами шкільних страхів є: індивідуально-особистісні особливості суб'єкта; вплив значущих дорослих, вплив особливостей форм навчання і виховання.

2. На основі діагностичного комплексу методик визначено, що у більшій кількості дітей молодшого шкільного віку чітко виражені страхи – у 30% респондентів.

Також було з'ясовано, що молодшим школярам, притаманні страхи пов'язані зі школою, найбільшу проблему становлять соціально-опосередковані страхи (63%) – страх запізнитися до школи, страх перед батьками, страх нападу, страх покарання. Страх ситуації перевірки знань є виражений у 82% дітей; страх самовираження у 68%; загальну тривожність у молодших школярів виявлено у 63%; проблеми і страхи у стосунках з учителями з високим рівнем

тривожності є наявними у 57% учнів.

У процесі дослідження було виявлено, що самооцінка впливає на рівень тривожності. Досліджувані з високою самооцінкою виявляють рівень тривоги в межах норми, страх самовираження виражений меншою мірою ніж в інших досліджуваних. Спостерігається тенденція розвитку самооцінки у дітей з високим рівнем тривоги, вони мають адекватно занижену самооцінку, а рівень шкільних страхів і рівень тривоги перевищує показники норми.

Проведене дослідження дало змогу виокремити психологічні детермінанти, які обумовлюють шкільні страхи у молодших школярів, зокрема це – рівень самооцінки і рівень тривожності учнів.

3.3 метою профілактики і подолання шкільних страхів у молодших школярів, нами було розроблено орієнтовну програму методичних рекомендацій і психопрофілактичних вправ, яка сприяє зниженню рівня страхів у дітей молодшого шкільного віку. Програма спрямована на зниження рівня тривожності, подолання шкільних страхів у молодших школярів та гуманізацію міжособистісних стосунків дітей. Головний зміст програми складають ігри та психотехнічні вправи, спрямовані на розвиток емоційно-вольової сфери, зниження рівня тривожності та шкільних страхів, формування навичок соціальної поведінки молодших школярів. Головна задача батьків та вчителів на даному етапі скоригувати або повністю виключити страх з життя дитини.

Перспективи подальших досліджень проблеми шкільних страхів у молодших школярів ми вбачаємо у виявленні взаємозв'язку шкільних страхів та психологічного здоров'я дитини, поглибленому вивченні ролі значущого середовища дитини у виникненні та закріпленні шкільних страхів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алябьева Е. А. Коррекционно-развивающие занятия для детей старшего дошкольного возраста: методическое пособие в помощь воспитателям и психологам дошкольных учреждений. М.: ТЦ Сфера, 2004. 96 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
3. Андреева А. Д. Как помочь ребенку пережить горе: психол. Консультация. *Вопросы психологии*. М., 2001. № 2. С. 87–96.
4. Андрусенко В.А. Социальный страх: учеб. пособ. Свердловск, 1991. 307 с.
5. Астапов В. М. Функциональный подход к изучению состояния тревоги. Тревога и тревожность. СПб.: Питер, 2001. С. 156–165.
6. Астапов В.М. Тревожные расстройства в детском и подростковом возрасте. Теория и практика: монография. М.: МПСИ, 2011. 368 с.
7. Астапова В.М. Тревога и тревожность: хрестоматия. М.: ПЕР СЭ, 2008. 240 с.
8. Безима А.О., Шевцова О.М. Особливості особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку та її профілактика. *Наукові здобутки студентів Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка*. К., 2015. № 2 (4). С. 18–25.
9. Беляєва О. Поговоримо про життя після розлучення батьків. *Психолог*. К., 2009. № 14 (квітень). С. 16–19.
10. Білоусова Н.М. Психологічний супровід дітей дошкільного віку в умовах суспільної нестабільності. *Вісник. Серія: «Психологічні науки»*. К., 2014. № 121. С. 33–37.
11. Богдан Є.І., Кисла О.Ф., Міненко А.О. Особливості корекції страху у дітей молодшого шкільного віку. *Молодий вчений. Педагогічні науки*. № 9 (85). 2020. С. 63–66.
12. Бодалев А.А., Сталин В.С. Общая психодиагностика: учеб. пособ. СПб.: Речь, 2000. 440 с.

- 13.Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1998. 187 с.
- 14.Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів. К.: Радянська школа, 1980. 143 с.
- 15.Боханова Л.В. Соціально-психологічні детермінанти симптомів тривожності у дітей дошкільного віку. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. К., 2013. Вип. 1(30). С. 45–54.
- 16.Бреслав Г.М. Психология эмоций. М.: Смысл; изд. центр Академия, 2004. 544 с.
- 17.Бугайова Н.М. Особливості виховання та соціалізації дитини в неповних сім'ях. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. К., 2013. № 2(31). С. 76–83.
- 18.Булах І.С., Кузьменко С.В. Психологічні особливості шкільної тривожності молодших школярів. *Психологія*. К., 2011. Вип. 7. С. 150–157.
- 19.Вавілова А.С. Психологічні особливості страхів молодших школярів. *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. № 1. Т. 1. С. 140–144.
- 20.Вайзман Н.В. Реабилитационная педагогика. М.: ИНФАР-М, 2002. 362 с.
21. Варій М.Й. Загальна психологія: підручник для студ. психол. і педагог. спеціальностей [2-ге видан., випр.і доп.]. К.: Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
- 22.Венгер А. Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство. Москва: Владос-Пресс, 2007. 159 с.
- 23.Волошина В.В. Волинська Л.В., Лохвицька Л.В. Розвиток пізнавальних інтересів у дошкільників та молодших школярів. К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2003. 214 с.
- 24.Волошок О.В. Психологічний аналіз проблеми тривожності особистості. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. пр. К-ПНУ ім. І. Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Кам'янець-

- Подільський, 2010. Вип. 10. С. 120–128.
25. Воронова О. Ю. Деякі психологічні особливості дошкільника у процесі його соціалізації. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2009. Т. XI. Ч. 6. С. 92–100.
26. Галецька І., Сосновський Т. Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 338 с.
27. Гарбузов В.С. Нервные дети. СПб.: Медицина, 1990. 176 с.
28. Гелюх О. Корекційна програма «Тривожні діти» (5-10 років). *Психолог.* К., 2009. № 24 (360), червень. С. 3–9.
29. Головінський І.З. Особистість: розвиток, теорії та виміри. [Текст]. К.: Аконт, 2005. 128 с.
30. Головей Л. Практикум по возрастной психологии. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 694 с.
31. Гузенко В. А. Особливості соціальних страхів у сучасних дівчат. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. К.: Міленіум, 2006. 154 с.
32. Гузенко В.А. Особливості соціальних страхів. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. К.: Міленіум, 2006. 154 с.
33. Диагностика психических состояний детей дошкольного возраста: учебно-методическое пособие / Сост. С.В. Велиева. СПб.: Речь, 2005. 240 с.
34. Дмитерко-Карабин Х.М., Королик Н.В. Психологічна допомога тривожній дитині: теорія, діагностика, корекція: навч.-метод. посібн. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 129–162.
35. Дорофей С.В. Психолого-педагогічні умови подолання страхів і тривожності у дітей молодшого шкільного віку в умовах пандемії. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. Львів, 2020. Випуск 6. С. 56–62.

36. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей. СПб.: Издательство Речь, 2010. 313 с.
37. Захаров А.И. Как помочь нашим детям избавиться от страха. СПб.: Гипократ, 1995. 104 с.
38. Зубкова Т.С. Неполные семьи. Организация и содержание работы по социальной защите женщин, детей и семей: учеб. пособ. для студ. М., 2003. С. 75–80.
39. Изгард К.Н. Эмоции человека. М.: Изд-во МГУ, 1990. 277 с.
40. Казаннікова О. В. Особливості проявів тривожності в молодших школярів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Психологічні науки. Херсон, 2014. Вип. 1. Том 1. С. 176–180.
41. Калюжна Є. М. Тривожність як функціонально детерміноване утворення. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. К., 2006. № 11 (35). С. 127–133.
42. Камінська О.В. Проблема дитячих страхів у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців. *Психологічний часопис*. 2018. № 4. С. 86–104.
43. Карпенко Н. Диференціація та діагностика окремих видів страху у дітей. *Початкова школа*. К, 2002. № 3. С. 4–19.
44. Климанова Ю.П. Нарисуй свой страх: детские страхи. *Семья и школа*. М., 1999. № 9. С. 102–118.
45. Ковальчук О. Виникнення тривожності у дітей та профілактика страхів. *Психолог*. К., 2009. №11–12, березень. С. 22–23.
46. Корекційні програми на допомогу практичному психологу ДНЗ / уклад. О.Є. Марінушкіна, Ю.О. Замазій. Харків: Вид. група «Основа», 2008. 204 с.
47. Літвін К.О. Ігротерапія в соціально-педагогічній роботі з дітьми дошкільного віку. *Вісник Запорізького національного університету*: зб. наук. пр. Педагогічні науки. Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2011. № 2 (15). С. 30–36.
48. Мухина В.С. Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения

- социального опыта. М.: Просвещение, 1981. 240 с.
- 49.Нижник Г. Профілактика психічного здоров'я та емоційних розладів у дітей старшого дошкільного віку. *Психолог.* К., 2007. №31–32. С. 5–30.
- 50.Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. М.: Тривола, 1995. 139 с.
- 51.Овчарова Р.В. Практическая психология. М.: Сфера, 1996. 433 с.
- 52.Омельченко Я.М. Психологічна допомога дітям з тривожними станами. К.: Шк.. світ, 2011. 112 с.
- 53.Пасічніченко А.В. Особливості тривожності дітей дошкільного віку. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія».* Харків, 2012. № 1009. С. 93–95.
- 54.Практична психологія. Старший дошкільний вік / Упоряд. О.А. Атемасова. Харків: «Ранок», 2010. 176 с.
- 55.Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. СПб.: Питер, 2007. 192 с.
- 56.Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. М.: Наука, 2000. 401 с.
- 57.Психологія особистості: словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. К.: Рута, 2001. 320 с.
- 58.Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2011. 616 с.
- 59.Рогов Е.Т. Настольная книга практического психолога в образовании. М.: ВЛАДОС, 1996. 529 с.
- 60.Рыман Ф.С. Основные формы страха. М.: Атлейа, 1998. 336 с.
- 61.Слабик Я. Подолання тривожності та страху. *Психолог.* Київ, 2008. № 21. С. 11.
- 62.Сорока О. Використання ігрової терапії як методу корекції тривожності в роботі з першокласниками. *Наукові записки. Серія: Педагогіка.* К., 2009. № 4. С. 153–157.
- 63.Спилбергер Ч. Концептуальные и методологические проблемы

- исследования тревоги. *Тревога и тревожность*. СПб.: Питер, 2001. С. 88–104.
- 64.Столяренко Л.Д. Основы психологии. Р-н-Д.: Феникс, 1996. 672 с.
- 65.Стрельникова Н. М. Виховні проблеми сучасної неповної сім'ї. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*. Психолого-педагогічні науки: науковий журнал. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. № 6. С. 69–72.
- 66.Тавровецька Н.І. Емпіричне дослідження дитячо-батьківських відносин в неповних родинах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2013. Вип. 1. С. 44–48.
- 67.Терещенко М.В. Дослідження емоційної складової образу сім'ї дошкільників. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 15. Ч. II. К.: «Фенікс», 2012. С. 282–291.
- 68.Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.
- 69.Тревога и тревожность / Составитель В.М. Астапов. СПб.: Питер, 2001. 256 с.
- 70.Трофімов Ю.Л. Психологія: навч. посіб. К.: Либідь, 2001. 116 с.
- 71.Ускова Г.А. Психолого-педагогическая диагностика младших школьников. М.: Академический проект, 2004. 144 с.
- 72.Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї: навч.-метод. посібник. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника., 2006. 174 с.
- 73.Фрейд З. Психоанализ: хрестоматия. СПб.: Питер, 2001. 195 с.
- 74.Фрейд З. Психология бессознательного. М.: Просвещение, 1996. 296 с.
- 75.Фрейд З. Страх. М.: Современные проблемы, 1927. 107 с.
- 76.Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. М.: Изд.

- група Прогресс Универс, 1993. 480 с.
77. Хухлаева О.В. Корекція порушень психологічного здоров'я дошкільників і молодших школярів: навчальний посібник. М.: Академія, 2003. 176 с.
78. Цетлін В.С. Предупреждение неуспеваемости учащихся. М.: Знание, 1989. 80 с.
79. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. К.: 1965. 48 с.
80. Чебыкин А.Я. Эмоциональная регуляция учебно-познавательной деятельности. М.: Наука, 1992. 167 с.
81. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии. М.: Наука, 1977. 144 с.
82. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, корекція і розвиток особистості. М.: Гуманіт.изд. центр ВЛАДОС, 1999. 512 с.
83. Щербатых Ю.М. Психология страха: популярная энциклопедия. М.: Эксмо, 2004. 512 с.
84. Эриксон Э.Г. Детство и общество. СПб.: АСТ, 1996. 592 с.
85. Яценко Т.С. Активна соціально-психологічна підготовка вчителя до спілкування з учнями. К.: Освіта, 1993. 207 с.
86. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник. К.: Либідь, 1996. 264 с.